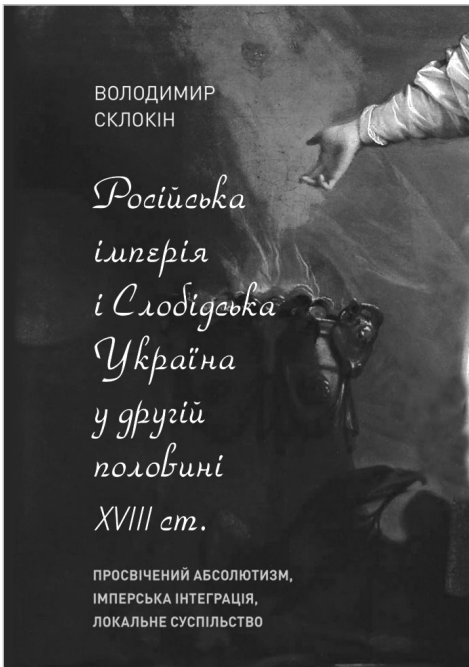

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Склокін В.

**РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ І СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.:**

**ПРОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ, ІМПЕРСЬКА
ІНТЕГРАЦІЯ, ЛОКАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО. – Л.:
Вид-во УКУ, 2019. – 268 с.**

Монографія Володимира Склокіна стала закономірним продовженням вивчення імперій – одного з провідних напрямів сучасної історіографії. Обрані автором сюжети концентруються навколо історичного регіону – Слобідської України, яка через територіальне сусідство з Російською імперією стала її частиною та відразу потрапила під заходи «просвіченого абсолютизму» Катерини II. Автор, хоча і спирався на цілу низку вагомих досліджень, адже Слобідська Україна зараз найбільш вивчений край, чи то завдя-

ки попередникам (Д.Багалій), а чи завдяки напрацюванням уже нинішньої харківської історичної школи, проте зміг по-новому представити історію цього регіону.

У ґрунтовному вступі дослідник коректно заявив про власні наукові прагнення та про підходи інших істориків, котрі базувалися на ідеях модернізації і просвітництва (З.Когут), боротьби традиції з модернізацією (В.Маслійчук), амбівалентності регіональної ідентичності (В.Кравченко). Власний підхід він окреслив як *ситуаційний*, що корелювався позиціями трьох акторів: імперський уряд, локальне суспільство та влада. Вразливість третього актора, вірніше однієї його складової – губернської адміністрації, очевидна. Адже між імператрицею й губернатором практично не було розбіжностей, а якщо вони і з'являлися, то призводили до переміщення сановника в інший регіон. І все ж авторові вдалося виявити суперечності між цілями цієї політики та механізмами її реалізації, до яких удався Є.Щербінін як перший губернатор Слобідської України. А щодо «локального суспільства», то воно характеризується автором через реформаторські пропозиції та позиційні вчинки полкової старшини. У вступі також визначено можливості джерельної бази й

детально вмотивовано сюжети трьох частин монографії («Імперія», «Суспільство», «Ідентичності»). Також указано на основні наукові категорії, якими послуговувався автор при з'ясуванні специфіки російського «просвіченого абсолютизму», його декларативність і відступи від проголошених намірів через фінансову скруту, військові витрати, зміну геополітичного вектора. Визначено суттєві риси катерининського просвіченого абсолютизму, такі, як патерналізм із його проголошеною готовністю захищати народ від зловживань еліти. Ось як В.Склокін, спираючись на західну історіографію, подає визначення просвіченого абсолютизму: «Новий тип урядування, орієнтований на реформи в інтересах усього суспільства, мета якого полягає у покращенні якості управління, вдосконаленні матеріального становища та зростанні добробуту підданих» (с.56–57). Автор також послуговується осучасненими поняттями «автономії», «особливого статусу», проте їм бракує конкретизованого визначення. Натомість термін «русифікація» отримав у нього широке тлумачення.

Перший розділ, хоч і має назву «Імперія», проте в ньому йдеться про саму Слобідську Україну та про зміни її статусу у складі Російської держави як окремої одиниці. Для цього автор з'ясував місце краю у символічній географії імперії останньої третини XVIII ст., скориставшись тогочасними географічними описами, зокрема професора Х.Чеботарьова, подорожніми нотатками членів Петербурзької академії наук, як-от С.Імеліна, В.Зуева, Й.Гюльденштедта, а також, що особливо цікаво, практиками адміністративного підпорядкування (адже слобідські губернатори формально узалежнювалися від малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева). Повз увагу історика не пройшли й назви, якими користувалася імператриця для означення місцевого населення – «черкаси» та «малоросіяни». За спостереженнями В.Склокіна, адміністративне трактування географічної локалізації можна було спостерігати не лише за підпорядкуванням, а й за кольором уніфікованих дворянських мундирів. Для Слобідської України, як губернії середньої смуги, вони були червоними зі світло-зеленими обшлагами. До цього ж слід додати, що автор сконструював культурно-історичну складову Слобідської України, використавши для цього бачення випускника Харківського колегіуму І.Переверзева, який, з одного боку, ототожнював край з Україною, ведучи початок від Київської Русі, а з іншого – вписав його до Південної Росії. В.Склокіну вдалося зауважити ще одну важливу новацію цього історика, а саме вписування Харківщини до європейського простору на противагу азійській дикості.

Ліквідація автономії Слобідської України у складі Російської імперії здійснювалася, за баченням автора, не стільки під гаслами уніфікації та централізації, як під обіцянками просвітницьких реформ і розвитку з використанням популістської риторики захисту місцевої людності від утисків та зловживань знаті, з обов'язковим переходом до законної монархії, в якій пануватиме закон. В.Склокіну вдалося конкретизувати застосування тиску й насильства, і насамперед військового, для насадження порядку, того, що називалося «спільним благом». Це все супроводжувала ідея «законної монархії», якій начебто не властиві деспотизм і тиранія, котру було успішно використано для скасування особливого статусу Слобідської України та Гетьманщини. Продуктивними стали авторські висновки і про антиелітарну риторичку, притаманну політиці Катерини II. Дослідник чітко визначив етапи інтеграції слобідських полків, виділивши обмеження вільних переходів для селян,

адміністративно-територіальне реформування, кадрові призначення до державних інституцій, справляння подушного податку вже не з козаків, яких 1765 р. було перейменовано на військових обивателів, а також наближення соціальної структури краю до того, що існував у внутрішніх губерніях Російської імперії. Важливо, що автор указує на невластиву для місцевої спільноти сплату подушного податку як громадського, а не індивідуального. У результаті селяни ставали кріпаками дворян, а військові обивателі й міщани – кріпаками держави. У праці актуалізуються питання щодо причин скасування слобідської автономії, перших заходів імператриці у цьому напрямі. Приводом, як уже не раз було (і не раз ще буде), послужили скарги на зловживання старшин Острогоського полку. Відтак урядова комісія на чолі зі Є.Щербініним, спираючись на ці матеріали, як і на антистаршинські скарги всіх п'яти полків, відсторонювала урядників від влади. Імперія вміло скористалася антагонізмом у слобідських полках, аби засудити неефективність старої влади та створити Слобідсько-Українську губернію з такими самими адміністраціями, як і у внутрішній Росії.

Опис слобідського суспільства автор розпочав із XVII – початку XVIII ст., часу, коли російські воеводи претендували на контроль за містами та коли завдяки сусідству російських служилих людей успішно формувалася місцева ідентичність як «черкаська обикність». Її уособлювали соціальна мобільність – вільне переміщення населення, право вільного винокуріння, а також «шукання козацтва», що стало однією з форм боротьби, притаманної не лише Гетьманщині. Автор додає теж довгий процес легітимізації козацької старшини на етапі зрівняння її з російським дворянством. За критерій Є.Щербінін обрав тривалість обіймання посад, що ставало мобілізуючим чинником для поповнення кадрів місцевих державних установ. Ця частина монографії, зіперта на масовий архівний матеріал, виглядає достатньо переконливою, аби дійти висновків, якою важливою була позиція місцевої адміністрації, того третього актора на історичному шляху інтеграції. Державна служба ставала ще й важливим аргументом для отримання не лише особистого, а навіть спадкового дворянства. Натомість для держави вона була надійним засобом формування нової, залежної від верховної влади, бюрократії.

Творення третього стану у слобідських містах відбувалося за дещо іншим, ніж у Російській державі, сценарієм. Спершу спостерігався рух до запису в купці й міщани, а згодом розпочався зворотний процес – відтік військових обивателів із купецтва та міщанства. Автор, спираючись на численні приклади, запропонував пояснення: обивателів не влаштовувало відбування натуральної повинності, сплата коштів за внесення до обивательської книги, необхідність записуватися у цехи, відмова козацькій старшині у праві займатися торгівлею. Проте тільки-но почалася російсько-турецька війна формування третього стану призупинилося, адже міщан було зараховано до Катеринославського козацького війська.

Характеристика будь-якої спільноти буде неповною без означення прав власності. Саме тому два підрозділи монографії присвячено землеволодінню, зокрема слобідськими лісами, а також зайнятості місцевого населення. Щодо землеволодіння, то автор детально зупинився на його громадській формі, зазначивши недостатню вивченість цієї проблеми. Сам же дійшов висновку про зміщення громадської й державної думки у бік приватної власності, яку поділяла й Катерина II,

оголосивши її «священною». А щодо зайнятості, автор з'ясував, що винокуріння займало поважне місце в господарстві слобідчан та було виявом їх привілейованого становища, яке спершу верховна влада Росії, а потім і місцева адміністрація почала обмежувати. Збіжжя мало йти на потреби армії, а не на виготовлення спиртних напоїв. Одним із засобів обмеження стала заборона вільного продажу горілки та запровадження 1783 р. відкупів, котрі передавалися в розпорядження магістратів. Спостереження за чинним законодавством, яким держава регулювала цю занятість, дозволило авторові стверджувати, що саме вони спричинили поступове руйнування цієї галузі господарювання, яка вже на початку XIX ст. не гарантувала прибутку. А разом із тим це свідчило про занепад колишніх вольностей у військових обивателів.

Третій, останній, розділ дослідження присвячено формуванню ідентичностей у Слобідській Україні. Тут автор послуговується порівнянням із Гетьманщиною. Як би це не здавалося парадоксальним, окремішність краю почала усвідомлюватися після скасування його автономного статусу. При цьому тісно перепліталися соціальні ознаки з етнічними. У цьому висновку В.Склокін не лише поділяє погляди В.Кравченка, В.Маслійчука, С.Плохія, а й суттєво їх доповнює характеристикою колективної ідентичності слобідських козаків та військових обивателів. І ті, і ті іншували себе, відштовхуючись то від колишніх прав і вольностей, то від їх пересмилення в ракурсі ідей природного права у «законній монархії». Ще до одного цікавого висновку доходить автор, коли стверджує, що козацька старшина не отожднювала імперію з «великоросіянами», а уважала її об'єднанням лояльних регіонів, котрі базувалися на контрактних стосунках із правлячою династією. Проте, як з'ясовує автор, перемогла орієнталізація, що призвела до меншовартості власної та засвоєння російсько-імперської культури. І все ж В.Склокін робить оптимістичний висновок, що попри успіхи асиміляції, козацька історична традиція, переломившись крізь ідеали просвітництва та романтизму, проявилася при формуванні модерного українського націоналізму.

Завершується монографія не менш цікавим підрозділом «У пошуках українського Просвітництва», в якому автор з'ясовує здобутки дослідників в осмисленні цього феномену. На його переконання, час уже відмовлятися від основного значення цієї дефініції як межі між традиційним і модерним суспільством. Натомість варто звертатися до розуміння Просвітництва людьми різного чину в їхній час, що дасть можливість виявити регіональні, національні, гендерні та інші його особливості. Така сходинка стає важливою для розуміння українського Просвітництва. Його хронологічні рамки автор визначає так: друга половина XVIII – початок XIX ст., причому інституціоналізація відбувається одночасно з відкриттям Харківського університету 1805 р. А щодо його української специфіки, на думку В.Склокіна, їй була притаманна поміркованість, відстоювання автономії, людської гідності та прав. Натомість імперська течія віддавала перевагу німецькій камералістиці, легітимації просвіченого абсолютизму з переважаючим значенням обов'язку людини перед її правами. Доволі продуктивне й авторське розуміння тих проблем, які необхідно ще досліджувати, як-от поява та поширення просвітницьких ідей і внесок українців у творення імперського Просвітництва.

Відзначаючи авторську обізнаність із працями з історії Росії як імперії, ідеями Просвітництва не можу не зауважити, що дослідник із незрозумілих причин

обійшов увагою доробок таких авторів, як В.Моряков, О.Каменський, О.Омельченко тощо, котрі успішно досліджували російське Просвітництво. Дехто з них зауважував, що сподівання на просвіченого монарха на троні вищі адміністратори імперії продовжували плекати ще й на початку ХХ ст.¹

Певні запитання викликає назва книжки, адже на одну площину поставлено Російську імперію і Слобідську Україну як рівнозначні державні утворення, котрими вони насправді не були, особливо якщо говорити про слобідські полки. Автономний статус краю автор з'ясовує у складі Російської імперії. Та й саму її автономію він окреслює радше не в державно-управлінській системі координат, а в економічно-господарському вимірі як-от вільне володіння козаками займанщинними землями, вільне винокуріння та продаж горілчаних виробів, реміснична діяльність. Дефініція «автономія» натомість передбачає дещо інший набір ознак, головні з яких право на незалежність внутрішнього управління, на самоврядування. Тому варто було б більше уваги приділити питанню, які управлінські елементи козацька військово-адміністративна система втратила 1765 р. та які, можливо, набула при переході козаків у нову соціальну категорію військових обивателів. На думку В.Склокіна, Катерина II скористалася ідеями Просвітництва, ліквідувала автономію Слобідської України й перевела її на становище уніфікованої губернії. Це змушує засумніватися в достовірності запропонованої назви книжки.

Інші авторські сюжети, сповнені влучних спостережень та грамотного аналізу, спонукають читача до історичного заглиблення, і не лише у вивчення минулого Слобідської України, а й до нового осмислення та переосмислення становища республіки історичних регіонів у складі Російської імперії.

Валентина Шандра

докторка історичних наук, професорка,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), valshandra@gmail.com

¹ Див.: Феодосов І.А., Долгих Е.В. Российский абсолютизм и бюрократия // Очерки русской культуры ХІХ в. – Т.2: Власть и культура. – Москва, 2000. – С.12.